

Cultuur-sensitieve ontwikkelingsbegeleiding

Preventief werken aan veerkracht in de vroege ouder-kind relatie bij kwetsbare kansarme gezinnen van allochtone afkomst

Patrick Meurs & Robert Emde

Cultural systems of meaning seem to play a crucial role in mediating the relationships between caregiving and child behaviour, suggesting the very real possibilities of a cultural psychology that combines the best of anthropological and psychological methods and disciplines.

Emde & Spicer 2000

Programma's van preventieve ontwikkelingsbegeleiding worden sinds enkele decennia op grote schaal toegepast en geëvalueerd. Twee belangrijke doelstellingen van deze programma's zijn het optimaliseren van ontwikkelingstrajecten van kinderen en het ondersteunen van de opvoeding door hun zorgfiguren. Aan de adaptatie van deze programma's aan multi-culturele omgevingen is nog maar weinig aandacht besteed: het cultuur sensitief maken van preventieve ontwikkelingsbegeleiding, een evolutie die mogelijk is geworden vanuit een toegenomen interactie tussen klinische psychologie en culturele antropologie.

De culturele inbedding van projecten van ontwikkelingsbegeleiding kan op zeer verschillende niveaus tot stand komen: op materieel vlak, op vlak van mens- en ziektebeelden en de ermee verbonden visie op gezondheid / genezing, door aandacht voor de psychische verwerking van verandering in culturele betekenisystemen en door gerichtheid op gehechtheidgedrag overheen generaties in de migratiecontext. Bovendien dient bij het cultuur sensitief maken van dergelijke projecten de grootste aandacht geschonken te worden aan de wijze waarop kennis uit de culturele antropologie vertaald wordt naar het werkveld van de klinische ontwikkelingspsychologie toe. Ten slotte zullen we argumenteren dat efficiëntie van programma's van ontwikkelingsbegeleiding door deze culturele inbedding op tweevoudige wijze versterkt wordt: door de hoge mate aan participatie van de betrokken ouders en kinderen bij het project, en, door het bespreken / verwerken van depressieve thema's die verband houden met relationele breuken, ontstaan in de loop van de migratiegeschiedenis. Het delen van ervaringen van gemis en discontinuïteit in het domein van moederlijke aanwezigheid in een vorige generatie, voorkomt stoornissen in de affectieve communicatie tussen jonge moeders en hun pasgeborenen – les bébés migrants – en optimaliseert daardoor zowel het ouderschap als de kinderonwikkeling.

[cultuur sensitieve preventie, vroege interventie, migratie, klinische antropologie, culturele psychologie]

Bij het lezen van het bovenstaande citaat worden we telkens opnieuw getroffen door de voorzichtige bewoordingen waarin Emde en Spicer wijzen op de rol van ‘cultuur’ in zorg en kinderonwikkeling. Deze voorzichtigheid – *culture seems crucial*; *suggesting possibilities of a combination of the best of psychology and anthropology* – toont dat er op vlak van interactie tussen antropologie en psychologie nog een hele weg af te leggen is alvorens de rijkdom van een culturele psychologie duidelijk wordt. In *Experience in the midst of variation* breken Emde en Spicer (2000) een lans voor dit project. We nemen in deze bijdrage de handschoen op: we zoeken op welke punten deze cultuurpsychologische benadering bijdraagt tot het optimaliseren van interventies in de actuele multiculturele maatschappij, waarbij we ons vooral richten op het specifieke terrein van de preventieve ontwikkelingsbegeleiding. We stellen ons de vraag hoe we programma’s van preventieve ontwikkelingsbegeleiding cultuur sensitief kunnen maken, teneinde ze aan te passen aan de ouders en kinderen uit de multi-etnische populaties die in grootsteden heden ten dage dergelijke preventieprogramma’s volgen.

Een ontmoeting tussen culturele antropologie en klinische psychologie

Het is reeds meer dan twee decennia geleden dat Fraiberg en haar collega’s Shapiro en Cherniss het concept van ‘ontwikkelingsbegeleiding’ lanceerden:

We called this form of treatment ‘developmental guidance’, in which the therapist becomes a nondidactic educator of the mother as to the physical and emotional needs of her baby and the ways in which a mother can provide these needs. It is guidance in nutrition and in child development (Fraiberg et al. 1980: 12).

De praktijk van zorg voor de fysische en emotionele noden van de baby, waarnaar Fraiberg et al. verwijzen, alsook de betekenisverlening aan de veelal preverbale communicatie van deze noden, hebben *in de psychologie* reeds lange tijd de nodige aandacht gekregen, zoals het overzichtswerk van Lebovici en Weil-Halpern (1991) duidelijk maakt. Aanvankelijk gebeurde dit met de bedoeling inzicht te verwerven in bepaalde factoren die mogelijk een rol hadden gespeeld in het tot stand komen van problemen, later in de kindertijd of in een verdere levensfase. Nadien stond de studie van de vroegste moeder-kind band in het teken van vroege detectie van maladaptieve ontwikkeling, waaraan de idee van ontwikkelingsgerichte behandeling en vroege interventie gekoppeld werd (Stern 1995; Brooks-Gunn 2003). Toen de mogelijkheden hiervan voldoende bekend werden, nam de aandacht voor onderzoek naar de vroegste moeder-kind relatie nog toe. Het preventieve perspectief ging, naast het voorkomen van probleemontwikkeling, tevens het bevorderen van adaptieve ontwikkeling omvatten: het optimaliseren van ontwikkelingskansen vanaf de vroegste levensfasen.¹ Meer specifiek hebben, binnen het brede toepassingsveld van de psychologie, de domeinen van ontwikkelingspsychologie en ontwikkelingspsychopathologie, veel aandacht voor contextuele invloeden op de kinderonwikkeling. Bij de studie van de kinderonwikkeling-in-context bleef de culturele dimensie echter één van de minst uitgewerkte contextuele aspecten.

De *culturele antropologie* van haar kant is reeds in de jaren dertig en veertig gaan wijzen op de invloed die van cultuur uitgaat op vroege zorgpraktijken en op het effect die deze vroege zorg dan weer heeft op het tot stand komen van bepaalde karaktertrekken en persoonlijkheidskenmerken binnen een bepaalde cultuur. De discussie werd vaak gevoerd in termen van gemeenschappelijke ‘nationale karakters’ of basispersoonlijkheden die door de opvoeding binnen een bepaalde cultuur gereproduceerd werden, zonder zich uit te spreken over de invloed van specifieke gezinssystemen en individuele aspecten in dit proces. Recentelijk heeft de antropologie echter, deels om aan deze kritiek tegemoet te komen, een complexer model omarmd. Daarin wordt ook aandacht besteed aan de invloed die de cultuur heeft op de meer individuele betekenisgeving aan sociale processen en relationele dynamiek waarbinnen zorg voor kinderen plaatsvindt en waarlangs culturele invloeden werkzaam zijn.

Door deze evoluties groeiden psychologie en antropologie naar elkaar toe: waar de antropologie cultuur meer gedifferentieerd is gaan denken door het culturele te betrekken op het systemische en het individuele niveau, kreeg de psychologie meer aandacht voor het culturele dat een belangrijke dimensie vormt van systemische en individuele processen (Harkness & Super 1996). Deze conceptuele toenadering dient nu ook vertaald te worden naar de praktijk toe, onder meer op het terrein van de preventieve ontwikkelingsbegeleiding.

Preventie in een multiculturele wereld

Gevoeligheid voor de culturele dimensie bij preventieve ontwikkelingsbegeleiding is heden ten dage van het grootste belang omdat de westerse samenlevingen, ten gevolge van migratie en globalisatie, gekenmerkt worden door een toenemend multiculturalisme.

Heel wat kinderen die vandaag de dag deelnemen aan programma’s van preventieve ontwikkelingsbegeleiding in de grootsteden van de westerse wereld, groeien op in culturele of subculturele leefwerelden die vrij sterk verschillen van deze van blanke, (Noord-)Amerikaans of West-Europees middenklasse gezinnen. Tijdens de eerste levensjaren hebben deze kinderen uit niet-westerse gezinnen cruciale ontwikkelingsgerichte interacties (developmental interactions) waaraan vorm en betekenis worden verleend vanuit zeer verscheiden culturele leefwerelden. Deze zijn in de migratie meegebracht en worden in het land van aankomst (ook ‘gastland’ genoemd) levendig gehouden (Vermeulen & Govers 1994). Tegelijk ondergaan deze culturele leefwerelden verandering, vanuit hun eigen dynamiek en/of in interactie met nieuwe (westerse) culturen die in het gastland ontmoet en geassimileerd worden (Segall et al. 1999; Berry et al. 2002).

In de loop van de eerste drie levensjaren worden de intense lichamelijk-affectieve communicatie en de eerste taalverwerving in de context van de migratie in belangrijke mate beïnvloed door verschillende culturele systemen, deze van het land van herkomst en van het gastland bijvoorbeeld. Toch speelt net in deze levensfase – om redenen die we achteraf zullen beschrijven – de cultuur van herkomst van de ouders of grootouders

van de pasgeborene een zeer cruciale rol. De prenatale fase en de eerste levensjaren zijn op een bijzondere wijze geschikt om invloed en belang van deze culturele wortels aan het werk te zien in het handelen en het spreken van de betrokken ouders en grootouders, alsook in hun innerlijke representaties die het dieptepsychologisch fundament van dit handelen en spreken vormen.

Bovendien geldt deze sterke invloed van cultuur van herkomst tijdens de eerste levensjaren zeker niet alleen voor de weinig geaccultureerde moeders, zoals men soms wel eens hoort beweren. Ook de beter geïntegreerde moeders voelen deze fase aan als een terugkeer naar of een herbronning in 'het eigen moederland', in de breedste betekenis van dat woord. In die terugkeer liggen zowel creatieve kansen en een gevoel van verrijking als risicovolle conflicten en kwetsbaarheden besloten.

De betekenis die aan herkomst en afstamming wordt gegeven, bepaalt bijvoorbeeld ook mee de identiteit die de baby op imaginair vlak reeds voor de geboorte toebedeeld krijgt in zijn gezin en in de bredere socio-culturele leefwereld waarvan dat gezin deel uitmaakt. In die zin vormen zowel het imaginaire kind, de intense preverbale affectieve communicatie als de eerste woorden die ouders en baby in de eerste levensjaren uitwisselen, de bevoorrechte domeinen voor de intergenerationele transmissie van cultuur van herkomst. Deze transmissie van cultuur van herkomst vindt plaats tegelijkertijd met het acculturatieproces dat de betrokkenen doormaken. Een centraal punt in ons betoog is dat tijdens de eerste levensjaren deze gezinnen uiterst sensitief zijn voor kwesties als verworteling en integratie, herkomst en toekomst, continuïteit en discontinuïteit in de culturele identiteit. We zullen in deze bijdrage concretiseren hoe, ten tijde van de *Motherhood Constellation* (Stern 1995) en tijdens de periode van *Zero to Three*, de gevoeligheid van ouders voor hun cultuur van herkomst in de loop van preventieve programma's van ontwikkelingsbegeleiding aan bod komt, en, in dat kader ook benut kan worden om de eerste band tussen ouders en kinderen te optimaliseren.

Om de mogelijkheden van 'werken met cultuur binnen preventieprogramma's' te concretiseren, putten we uit onze ervaringen in het kader van het project in Het Huis der Gezinnen in Kuregem, een kansarme wijk in de Belgische hoofdstad, Brussel. Deze wijk wordt gekenmerkt door een multi-etnische populatie, ontstaan na meerdere golven van migratie van zeer verschillende aard. Een meerderheid binnen deze diverse populatie wordt gevormd door de economische migranten, afkomstig uit het Midderrane bekken of Middellandse Zeegebied. Een belangrijk deel van hen belijdt bovendien de Islamitische godsdienst.

Aan het slot formuleren we enkele meer algemene richtlijnen voor adaptatie van preventieve ontwikkelingsbegeleiding aan multiculturele populaties. Dit verruimt de blik, overheen het 'Belgisch-Mediterrane' project in Kuregem. We willen aldus onze richtlijnen dienstbaar maken voor andere preventieprogramma's, elders in deze wereld, gericht op ouders en kinderen met culturele achtergronden die nog zeer verschillend zijn van de in België talrijk aanwezige Mediterrane migranten.

Geschiedenis van Het Huis der Gezinnen

Eerst geven we enige informatie over de geschiedenis van het preventieproject in Het Huis der Gezinnen alsook over de wijk waar het ingeplant is. Kuregem staat ervoor bekend om de meest kansarme wijk van de Belgische hoofdstad te zijn. Deze wijk wordt hoofdzakelijk gekarakteriseerd door een migrantenpopulatie: vandaag de dag zijn reeds meer dan 80% van de inwoners van Kuregem van allochtone oorsprong, een percentage dat verder toeneemt.

Een breed spectrum aan culturen van herkomst

De wijk Kuregem is reeds sinds mensenheugenis bekend voor zijn armoede en lage sociale status. Sinds de vroege jaren zestig oefende deze wijk een aantrekkingskracht uit op migranten. Aanvankelijk kwamen deze migranten om economische redenen naar België. Ze waren hoofdzakelijk uit het Middellandse Zeegebied afkomstig: Sicilië, Marokko, Turkije, Griekenland, Portugal en Spanje vormden in die volgorde de landen die de hoogste aantallen migranten leverden. Aangezien sindsdien heel wat Siciliaanse, Griekse, Spaanse en Portugese gastarbeiders Kuregem weer verlieten nadat ze succesvol gebleken waren op de sociaal-economische ladder, zijn de migranten van Turkse en Marokkaanse oorsprong de meest prominente groepen geworden. De plaats die de 'verlaters' vanaf het begin van de jaren tachtig open lieten, werd enerzijds ingenomen door nieuwe Turkse en Marokkaanse migranten die door middel van gezinshereniging of gezinsvorming (cf. infra) naar Europa kwamen, anderzijds door nieuwe groepen migranten omwille van politieke redenen (ballingschap, asielzoekers). Deze laatste groep migranten komt uit vele windrichtingen; de Oost-Europeanen – meer specifiek vanuit het vroegere Joegoslavië en de vroegere Sovjet-Unie – en de migranten uit Subsaharisch Afrika – vooral dan Kongo als voormalige Belgische kolonie, Kameroen, Niger, Nigeria en Rwanda – vormen de belangrijkste subgroepen ervan. Tijdens het voorbije jaar, 2002, kwamen ook meer Iranese, Irakese, Koerdische en Nepalese asielzoekers naar Kuregem, net als Algerijnse en Afghaanse families die niet zelden een geschiedenis van onderdrukking, burgeroorlog en terreur met zich mee brengen ten gevolge van dictatuur, politieke instabiliteit of vergaande wetteloosheid in hun land van herkomst. Naast de economische migranten en de politiek vluchtelingen wordt Kuregem actueel aangedaan door een derde categorie van mensen-in-beweging: Roma-zigeuners en andere woonwagenbewoners, die hoofdzakelijk uit Slovakije en Roemenië komen, waar ze sinds de val van de communistische regimes gemarginaliseerd zijn en bedreigd worden met etnische zuiveringen.

Problemen van migrantenkinderen: vroege ontwikkelingsachterstanden

In het verleden werd Kuregem meestal erg verwaarloosd door de nationale politiek en de lokale mandatarissen. Migrantenvrouwen hadden tot voor kort – tenzij ze de Belgische nationaliteit aanvragen en deze reeds een aantal jaren verworven hebben – immers geen stemrecht en bleken dan ook op politiek vlak geen prioriteit. Deze achterstelling heeft ertoe

geleid dat in Kuregem enkel geïnvesteerd werd wanneer ernstige rellen uitbraken onder adolescenten en jongvolwassenen, die in bepaalde gettoscholen vastliepen en/of in periodes van economische crisis massaal in de werkloosheid terechtkwamen of bij economische heropleving er niet konden van profiteren. Toch waren deze uitbarstingen slechts het topje van een ijsberg: de onderliggende problemen waren veel breder en werkten als een tijdbom. Bovendien treden deze problemen reeds veel vroeger in het leven van migrantenjongeren op, onder de vorm van ontwikkelingsproblemen in de kindertijd.

Uit recente studies over problemen van allochtone kinderen bij aanvang van de lagere school, op zesjarige leeftijd, blijkt bijvoorbeeld dat ze een achterstand vertonen op vlak van sociale competentie, taalverwerving en cognitieve ontwikkeling (Meurs et al. 2002). In de beginfase van de lagere school blijkt een niet onbelangrijk aantal van deze kinderen ook reeds leerproblemen en emotionele moeilijkheden te vertonen, terwijl gedragsproblemen vanaf de leeftijd van tien jaar duidelijk toenemen. Wat de leerproblemen betreft, zien we het volgende: op tienjarige leeftijd is reeds 16% van de meisjes en 33% van de jongens een jaar achterop op school, vergeleken bij 'slechts' 5% en 8% van de autochtone meisjes en jongens in België.

Van een groep van 345 migrantenkinderen (166 jongens en 179 meisjes), geboren in Kuregem in het jaar 1980, hebben 14 jongens en 54 meisjes ASO, zonder een jaar te moeten herkansen, in 1998 afgemaakt. (Tegenover deze 20% van de allochtone kinderen staan 34% van de autochtone kinderen uit deze kansarme wijk en 58% van de autochtone kinderen uit andere, niet kansarme Vlaamse wijken). Tien van deze veertien 'geslaagde' jongens uit Kuregem begonnen aan studies aan een hogeschool; drie maakten ze af. Van de 54 meisjes begonnen er slechts zes aan studies op dat niveau; vijf van hen maakten deze studie ook af. Geen van deze 345 kinderen bereikte de universiteit. Van de jongeren die het ASO niet afmaakten, komen er veel samen in het Beroepsonderwijs, waar een aanzienlijk aantal van hen – vooral de jongens – de opleiding niet voltooit; het merendeel zet zijn studies gedemotiveerd stop. Onnodig te zeggen dat deze laatste groep jongeren kwetsbaar is aan werkloosheid, marginalisering, jeugddelinquentie, en, wat recent meer de aandacht trekt, radicalisering en religieus extremisme. Het is bovendien een gekend structureel probleem in België dat migrantenjongeren bij schoolse problemen meteen naar het laagste onderwijsniveau doorverwezen worden, zonder zich te verspreiden over de tussenliggende niveaus.

Het afwijken van normale schoolse ontwikkelingspaden wordt voor heel wat betrokken leerkrachten en ouders zeer duidelijk in de derde graad van de lagere school en tijdens de adolescentie, maar het proces komt reeds veel vroeger op gang. De vroege tekens van problematische ontwikkeling – in de eerste graad van de lagere school of, nog eerder, in de kleuterschool en de vroege kindertijd – zijn echter veel minder opvallend. Goede instrumenten voor vroege detectie ervan zijn dan ook noodzakelijk. Daarbij kunnen dan preventieprogramma's aansluiten die, in een wijk als Kuregem, gericht worden op een zo breed mogelijke doelgroep van verwachte of pasgeboren kinderen in die gemeenschap (*community oriented*), vooral omdat deze doelgroep in zijn geheel ook anno 2003 een risicogroep blijft. Het aantal kinderen dat bijvoorbeeld de school afmaakt is weliswaar groter geworden, terwijl ook de toegang naar hogeschool en universiteit in vergelijking met het voorbije decennium in grotere mate gevonden wordt.

Dit neemt niet weg dat ook heden het aantal kinderen dat reeds vroeg achterop raakt op school en/of sociaal-emotioneel in de problemen raakt, verontrustend hoog blijft in deze en soortgelijke wijken.

De resultaten van onze eerste onderzoeken hiernaar, hebben beleidsmensen in België ertoe aangezet oor te hebben voor het belang van vroege detectie van ontwikkelingsproblemen alsook van preventieve interventies. Er ontstond een politieke wil om de situatie niet verder te laten escaleren, noch de problemen van generatie op generatie te laten doorgeven. Men wil, beleidsmatig, vanaf het levensbegin de kansarmoede en de getto-vorming doorbreken. Het Huis der Gezinnen – een project van preventieve ontwikkelingsbegeleiding – is één van de initiatieven die in dit perspectief ondersteund worden.

Doelgroep: ouders in verwachting en pas bevallen

Het ontwikkelingsgerichte preventieprogramma in Kuregem is stapsgewijs opgebouwd. De meest intensieve programma's – wekelijkse bijeenkomsten in het kader van de drie deelprojecten rondom opvoeding, voeding en taalverwerving (cf. infra) – zijn gericht op ouders met kinderen van 0 tot 3 jaar. Ouders uit Mediterrane culturen hebben namelijk niet de gewoonte om hun kinderen tijdens de eerste drie levensjaren systematisch toe te vertrouwen aan crèches en kinderverzorgsters; als ze al hulp zoeken voor de vroegste zorg, zoeken ze deze eerder in de bredere familiale context of bij de grootouders. Opvang in crèches of bij dagmoeders is voor kansarme allochtone ouders in Kuregem ook moeilijk te bekostigen.

Voor ouders met kinderen tussen 3 en 6 jaar is in Het Huis der Gezinnen een vervolgprogramma voorzien. Het gaat om tweewekelijkse of maandelijkse bijeenkomsten die uiterst noodzakelijk blijken om bepaalde effecten van het vroege programma – de meting ervan bespreken we kort aan het slot van deze bijdrage – te consolideren. Vooral in deze risicowijken doen zich nogal wat schadelijke contextuele factoren voor (bijvoorbeeld, onverwachte werkloosheid van de ouders, plotse wisselingen in huisvesting, traumatisch (straat)geweld, diefstallen, bomexplosies,² etc.) waardoor een goede vroege ontwikkeling of een efficiënte vroege interventie in mindere mate dan elders in de samenleving de goede verdere ontwikkeling ondersteunt. Aangezien de kinderen tussen 3 en 6 jaar meestal wel school lopen, komen de ouders in deze periode vaker zonder hun kinderen naar de samenkomsten.

Methodiek van preventieve ontwikkelingsbegeleiding in Het Huis der Gezinnen

Het preventieproject in Huis der Gezinnen bestaat uit drie deelprojecten:

- de Eerste Stappen (project ontwikkelingsbegeleiding en opvoedingsondersteuning);
- de Eerste Woorden (project taalverwerving);
- 'Bon Appétit' (project gezonde voeding).

Deze drie deelgebieden – opvoeding/ontwikkeling, taal en voeding – vormen evenveel vensters op de vroege relationele dynamiek waarbinnen kinderen tot ontwikkeling komen. De begeleiders van de drie deelprojecten hebben dan ook de grootste aandacht voor de affectief relationele dynamiek waarbinnen opvoeding plaatsvindt, gezonde eetpatronen ontstaan en taal verworven wordt. Bij problemen op één of meerdere van deze deelgebieden biedt de affectief relationele band tussen moeder en kind ook een preferentiële toegangspoort om te interveniëren: het gaat om vroege, op relaties gebaseerde interventies (early relationship based intervention, Emde et al. 1999).

Om de doelgroep in een zo groot mogelijke mate te bereiken, wordt op verschillende niveaus informatie verspreid: zowel langs ‘westerse’ kanalen als langs ‘mediterrane netwerken’. Ten eerste zijn in het gebouw waar Het Huis der Gezinnen gesitueerd is, ook de lokale pre- en postnatale zorgcentra gehuisvest van de twee door de Belgische overheid erkende instanties op dat domein: Kind & Gezin langs de Vlaamse kant, Oeuvre National Educatif langs de Franstalige kant. Door deze gezamenlijke locatie komt het grootste deel van de doelgroep – de zwangere en pas bevallen vrouwen en hun partners uit deze wijk – reeds zeer vroeg in contact met de preventieprogramma’s in Het Huis der Gezinnen. Ten tweede hechten de hulpverleners in Het Huis der Gezinnen het allergrootste belang aan de netwerkvorming rondom hun project. Maatschappelijk werkers die in deze wijk reeds moedergroepen begeleiden rondom psychosociale aspecten, weten dat ze voor dieperliggende aspecten van vragen over opvoeding en kind-erontwikkeling naar onze groepen kunnen verwijzen. Een wekelijkse aanwezigheid van een halve dag in de crèches en kleuterscholen in de wijk maakt dat ook langs die weg heel wat ouders kunnen kennismaken met de projecten van Het Huis der Gezinnen. Verder doen de ontwikkelingsbegeleiders van Het Huis der Gezinnen er alles aan om hun projecten kenbaar te maken in wachtzalen bij huisdokters. Nauwe samenwerking met artsen en pediaters, vroedvrouwen en verpleegsters, crèches en dagmoeders maakt dat heel wat vragen van ouders kunnen opgenomen worden. Ten derde, is het voor de deelname van allochtone moeders aan het project van het grootste belang om sleutelfiguren in de hun migrantengemeenschap warm te krijgen voor dit project. Deze sleutelfiguren zijn vaak mensen die heel wat zorgen en problemen naar zich toetrekken; we zullen verderop specificeren wie die sleutelfiguren zijn. Ten vierde, we sluiten met onze ontwikkelingsbegeleiding nauw aan bij bepaalde programma’s die vanuit universiteiten in de landen van herkomst van deze gezinnen uitgewerkt zijn en in België ingeplant worden, zoals de Mother and Child Education Programs (MOCEP, Kagitcibasi, 1996) die onder Turkse en Arabische migranten veel bijval kennen en specifiek gericht zijn op vijfjarige kinderen, in het laatste jaar van de kleuterschool.

Bereikbaarheid en zichtbaarheid van het project werden al gauw een absolute prioriteit. Het Huis der Gezinnen is gelegen in het hart van de wijk Kuregem, naast het katholieke kerkgebouw en dichtbij de grootste islamitische moskee aldaar. Het huis ligt ook vlakbij een groepspraktijk van huisdokters en pediaters die allen reeds meer dan vijfentwintig jaar in deze wijk aanwezig zijn en daardoor over een schat aan informatie en terreinkennis beschikken.

Groepswerk als methode: culturele betekenissen van moedergroepen

De groepen in het psychopedagogische project van Het Huis der Gezinnen – de Eerste Stappen – bestaan uit zes tot acht ouders met hun kind(eren), die wekelijks gedurende twee uur samenkomen. Er zijn verschillende soorten van groepen:

- ouder-kind groepen (met moeders, enkele vaders en hun kinderen);
- moeder-kind groepen;
- moedergroepen;
- ‘drie generatie groepen’ (met grootouders, ouders en kinderen);
- observatie- en oefengroep (voor moeders en kinderen met gediagnosticeerde problemen; cfr. infra).

Een vader-kind groep werd opgestart maar kon niet worden voortgezet. Vanuit die groep ontstond bij een aantal vaders wel de idee om op een andere manier bij Het Huis der Gezinnen betrokken te blijven: sommige vaders brengen hun vrouw en kinderen naar de groepen, anderen blijven het eerste kwartier van de groepssessie of komen een kwartier voor het einde bij de groep, nog anderen knappen allerlei klussen op aan het gebouw. In die zin wordt de materiële zorg voor het gebouw en de permanentie in het gebouw door de participerende vaders en moeders verzorgd.

Een belangrijke inspiratiebron voor dit project wordt gevormd door het initiatief dat de Franse psychoanalytica Françoise Dolto in Parijse wijken nam, met het openen van *Les maisons (Ou)vertes*: ontmoetingsplaatsen waar ouders komen spreken over opvoeding en ontwikkeling. Deze huizen zijn opgevat als *des lieux d'accueil et de rencontre, des espaces jeu et loisir, des espaces parole* waar ouders in aanwezigheid van hun kinderen kunnen spreken (*faire circuler la parole*) en vragen, bekommernissen, vreugde en verdriet over hun kinderen en ouderschap kunnen delen, *des espaces de partage* (Dolto, 1985). Dolto's idee van het delen van affectief beladen relationele ervaringen door ouders is bovendien zeer geschikt om in een multicultureel perspectief te plaatsen. In Mediterrane culturen bestaat namelijk de gewoonte om elkaar als ouders te ontmoeten en over deze aangelegenheden te praten. Dat gebeurt daar informeel tussen moeders van ongeveer gelijke leeftijd, tijdens dagelijkse samenkomsten op het dorpsplein, ofwel, meer formeel en wekelijks, onder de leiding van een oudere gezagsvolle vrouw uit hun gemeenschap. In de Turkse taal bestaat voor deze bijeenkomsten het concept *dertlesmek* (*the sharing of sorrow and joy, of complex affects and concerns on raising children*, zie: Devisch & Gailly 1985). Het gaat steeds om bijeenkomsten van vrouwen, tijdens de *kabül gümü* (de wekelijkse bijeenkomst in het huis van deze gezagsvolle vrouw) of de *kbir atay* (de grote maandelijks theeceremonie bij Marokkaanse Berbers, waar vooral over familiale aangelegenheden gesproken wordt). Tijdens de bijeenkomsten in het Huis der Gezinnen worden deze culturele gewoonten bijwijken geëvoceerd: het samenkomen van moeders krijgt aldus betekenis tegen de achtergrond van dit culturele erfgoed; in de betekenis die deze bijeenkomsten hebben voor de ouders, komen gelijknissen en verschillen tussen ginds-en-toen, ginds-en-nu en hier-en-nu aan bod.

In Marokko, waar – in tegenstelling tot Turkije – de scheiding tussen godsdienst en staat niet in de grondwet ingeschreven is, staan deze bijeenkomsten bovendien onder

het morele gezag van de vaders en van de *imam*, de religieuze autoriteit in de plaatselijke moskee. Om Marokkaanse moeders bij het project te betrekken, moet aan deze mannelijke autoriteitsfiguren expliciet toestemming gevraagd worden tijdens de kennismaking met het project, tijdens een huisbezoek of bij een meeting met de *imam* opgezette informatiesessie.³ Turkse vrouwen, daarentegen, zijn ‘van huis uit’ in het seculiere Turkije, blijkbaar meer gewend zichzelf te verenigen en samen te komen, zonder de expliciete toestemming van hun echtgenoten en van religieuze leiders. In die zin speelt de culturele positie van de vrouw een belangrijke rol in de wijze waarop eerste contacten gelegd worden met de verschillende migrantengemeenschappen die deel uitmaken van de doelgroep van Het Huis der Gezinnen.

Inrichting van de ontmoetingsruimte als intermediaire ruimte

De oppervlakte van de ontmoetingsruimte in Het Huis der Gezinnen bedraagt ongeveer 100m². De ruimte is ingedeeld in drie compartimenten die ongeveer even groot zijn: een deel voor ontmoeting tussen de ouders, een deel voor spel tussen de kinderen en een deel voor de interactie tussen ouders en kind.

Voor de ouders zijn zetels voorzien, waartussen zich ook taboeretten bevinden. Dit zijn lagere bankjes die in Noord-Afrikaanse landen rondom de Middellandse Zee – de Magreblanden – en in Klein-Azië gebruikelijk zijn. Tussen deze zetels en bankjes bevinden zich lage tafeltjes met allerlei schalen en theesets. De inrichting van de ontmoetingsruimte komt op bepaalde punten overeen met de ruimte waarin gasten ontvangen worden in Mediterrane culturen. De tafeltjes kunnen door hun geringe hoogte ook dienst doen als werkbank voor de kinderen, voor het geval ze in de buurt van de ouders willen tekenen, puzzelen of spelen. In de ontmoetingsruimte voor de ouders zijn voorts hoeken ingericht om kinderen te verzorgen en om borstvoeding te geven, voor zover ze dit laatste niet in de groep willen doen.

Het grootste deel van de moeders die we in Het Huis der Gezinnen ontmoeten, brengt bovendien de zomervakantie door in het land van herkomst. Ze houden er vaak aan om van ginds een cadeautje mee te brengen voor Het Huis der Gezinnen en weten ondertussen dat kinderboekjes, speelgoedjes of attributen voor de ontmoetingsruimte (schaaltjes, serviesjes, wandtapijtjes of weefstukjes) ten zeerste welkom zijn, naast het fruit dat van ginds is meegekomen en in de eerste sessie na de vakantie rijkelijk gedeeld wordt in de groep. Op die wijze ontstaat geleidelijk, in het aanwezige spelmateriaal en in de aankleding van de ontmoetingsruimte, een interculturele mengeling die de zeer diverse origine van de deelnemers aan de groepen weerspiegelt.

Voor de kinderen zijn meerdere speelhoeken voorzien, ingericht met speelgoed dat specifiek past bij de verschillende leeftijden tussen 0 en 6 jaar. In een schuif voor elk kind afzonderlijk, kunnen allerlei tekeningen worden bijgehouden, net als kleiwerkjes, zelf gemaakte of meegebrachte dingen. Tussen het spelmateriaal treft men veel poppetjes aan, alsook mensfiguren met zeer verscheiden klederdracht en ‘raciale’⁴ kenmerken. De klemtoon is gelegd op het verzamelen van grote groepen van figuurtjes, teneinde zeer uitgebreide families te kunnen verpersoonlijken. Voorts is er

een uitgebreide verzameling dieren, tekenmateriaal, bouwdozen, constructiemateriaal, autootjes, een boerderij, een garage, een keuken, een poppenhuis, een kasteel, etc. Voor de allerkleinsten zijn activity sets en maxi-cosi's voorzien. Er is ook een wandkast met kinderboeken in verschillende talen, maar ook zonder geschreven tekst. Samen boekjes lezen of kinderboeken voorlezen is een belangrijke activiteit voor moeder en kind samen; met de tekstloze boeken komen de ongeletterde Berberse moeders – die aanvankelijk de boekenhoek vermeden – ook aan hun trekken bij het vertellen van verhalen.

Tussen de speelhoeken voor de kinderen en de ontmoetingsruimte voor de ouders – waar ouders en kinderen bijwijken ook samen aanwezig zijn – is een *overgangsruimte voor interactie tussen ouders en kinderen* voorzien. Hier wordt vooral de moeder-kind band in de eerste twee levensjaren geoefend. In deze intermediaire ruimte is het *floor-time* (Greenspan & Pollock, 1989): er wordt expliciet gewerkt rond het op gang brengen en gaande houden van de communicatie tussen ouder en baby. Gestimuleerd door de ontwikkelingsbegeleider leren de ouders op een nieuwe wijze te kijken naar de interactie met hun kind, teneinde daarin explicieter de positieve aspecten te erkennen en deze te bekrachtigen. In die zin doet deze interactionele oefening in de tussenruimte erg denken aan McDonoughs *interactional guidance* of aan Johnson & Muirs *Watch, wait and wonder*. De tussenruimte waar dit subtiele interactionele spel plaatsvindt, is door een lage plasticen band afgegrensd van de rest van de ruimte. Rondom die rand kunnen ouders en kinderen over en weer tussen de ontmoetingsruimte voor de volwassenen en de speelhoeken voor de kinderen, zonder de moeder-kind interacties tijdens de *floortime* of de *interactional guidance* (McDonough 1995 en 2000) te verstoren. Door deze driedelige structuur van de ontmoetingsruimte wordt plaats voorzien voor moeder en voor kind, terwijl ook een intermediaire ruimte expliciet voor communicatie voorzien is.

Voor één van de groepen – de zogenaamde ‘observatie- en oefengroep’ – is deze tussenruimte de werkplaats bij uitstek. Deze observatie- en oefengroep omvat – in tegenstelling tot de andere groepen – maximaal slechts vier moeders en kinderen. Het gaat om ouders die zich zelf met een probleem in de vroegste band met hun kind aandienen of die in de andere (grotere) groepen omwille van hun problemen tijdelijk niet meer konden functioneren. In deze gevallen wordt steeds gebruik gemaakt van het *Zero to Three Classification System* om, waar nodig een diagnose te stellen en aan de hand van een ‘Pir-Gas’ (Parent-Infant Relationship Global Assessment Scale) score de ernst van de verstoring in de eerste band te bepalen. Aan de hand daarvan kunnen doorverwijzingen gebeuren ofwel kortdurende intensere trainingen in *interactional guidance* worden opgezet en aan het slot geëvalueerd.

De ontwikkelingsbegeleider als faciliterende omgevingsfiguur

Het team van het deelproject De Eerste Stappen bestaat uit een mannelijke hulpverlener van Vlaams-Belgische origine en twee vrouwelijke hulpverleners, één van Frans-Turkse oorsprong, de andere van Waals-Belgische origine. Ze zijn klinisch

psycholoog en volgden verdere opleiding tot psychoanalytisch kinderpsychotherapeut en systeembegeleider. Verder is er in dit deelproject een intercultureel bemiddelaarster van Berbers-Marokkaanse origine. In een ander deelproject, De Eerste Woorden, zijn een Belgisch-Egyptische en een Belgisch-Turkse logopediste werkzaam, waardoor taalverwervingprogramma's gericht kunnen worden op de Turkse en op de Arabische kinderen in deze wijk. Het deelproject Bon Appétit wordt gerund door één van de klinisch psychologen, in samenwerking met een Belgisch-Tunesische diëtiste, die zich gespecialiseerd heeft in het werken met westerse en mediterrane gezonde voeding. Soms zijn ook tolken aanwezig in de groepen, vooral dan voor de Oosteuropese en de sub-Saharaanse ouders.

De thema's die tijdens de groepssessies aan bod gebracht worden, liggen niet op voorhand vast. De participanten bepalen ze samen. De begeleider is aanwezig en vervult vooral de functie van 'ontvanger' ('accueil') en 'opvanger' ('containment'). Hij faciliteert door zijn zorg voor het multiculturele en het therapeutische kader het aanbrengen van vragen over opvoeding, kinderontwikkeling, en ouderschap. In die zin waakt hij over de 'potentiële ruimte' om mekaar rondom deze thematieken te ontmoeten en te spreken. De begeleider herinnert er herhaaldelijk aan dat elke week, op een vastliggend moment, samen gekomen wordt en dat bepaalde zaken die niet helemaal doorgepraat konden worden een volgende keer weer aan bod kunnen worden gebracht.

De begeleiders participeren aan de gesprekken, die overigens lang niet altijd in de gehele groep gevoerd worden. Ze wisselen ook af tussen de verschillende subgroepjes of circuleren tussen ouders en kinderen, waar soms een spel opgezet wordt, een Squiggle geïnitieerd, een tekening op gang gebracht. In aanwezigheid van de kinderen hecht de begeleider veel belang aan het structureren van de spelactiviteiten. Moeders gaan dit aspect zelf overnemen metertijd; ze worden daartoe ten zeerste aangemoedigd, net zoals rondom het hanteren van conflictsituaties tussen kinderen omtrent het gebruik van speelmateriaal. Deze voorvallen worden bij voorkeur nadien besproken in de moedergroep, waarbij veel belang gehecht wordt aan vergelijkbare conflicten in de thuissituatie en gezocht wordt naar de rol die vaders en moeders in dergelijke situaties – het initiëren van spelactiviteiten wanneer kinderen niet weten wat te doen en het hanteren van conflicten wanneer broers en zussen of vriendjes het oneens zijn – hebben.

In de tussenruimte, tijdens de *floortime*, gaat het er vooral om de affectieve afstemming te optimaliseren met kinderen in het eerste levensjaar en/of de verschillende expressies van het separatie-individueelproces te helpen begrijpen en in goede banen te leiden door de ouder in voeling te brengen met responsen (*holding/molding, imitation, affect attunement, secure base in the background, mother object for emotional refueling, quiet environmental mother, etc...*) die complementair zijn aan de specifieke ontwikkelingsnoden van kinderen tussen 0 en 3 jaar (Emde & Robinson 2000).

Kwetsbaarheid van de vroegste moeder-kind relatie in de migratie

Migratie vormt in dit project geen thematiek op zich. Tegelijk speelt de migratie een uiterst belangrijke rol in haast alle aspecten van opvoeding en ontwikkeling, zodat deze

thematiek impliciet of expliciet toch altijd aanwezig is in de beleving van deze moeders en in de vragen die zij stellen.

Grinberg & Grinberg (1989) en Garza-Guerrero (1974) omschrijven de migratie als een ingrijpende verandering, meer bepaald als een verlies aan culturele vanzelfsprekendheid. Cultuur als draagvlak en als zingevend symboolsysteem – kortom, cultuur als *containment* – gaat in de migratie in meer of mindere mate verloren. Migranten kunnen dit verlies op een creatieve wijze verwerken; in de antropologische literatuur wordt de uitkomst van dit verwerkingsproces onder meer omschreven als het ontstaan van een bi-culturele (LaFramboise 1994) of tweelingidentiteit (Werbner & Modood 1997; Modood 2001), een multipele (Littlewood 1999) of gemengde identiteit (Akin 2002). De minder creatieve verwerking uit zich enerzijds in een krampachtig vasthouden aan alles wat ginds-en-toen was ('rigid cultural container', Grinberg & Grinberg 1989), waardoor verhinderd wordt dat enige verandering in de culturele identiteit optreedt. Anderzijds kan men al te gemakkelijk opgaan in een nieuwe culturele identiteit, zonder nog plaats te geven aan verworteling in de meegebrachte cultuur.

Bij de geboorte van een nieuwe generatie treedt echter een scharniermoment op in de gezinscyclus, waarop zelfs een creatief evenwicht tussen continuïteit en discontinuïteit in de culturele identiteit opnieuw scherp in vraag gesteld wordt. Bij ouders leeft bijvoorbeeld de vraag hoe ze hun kinderen in beide culturen zullen inwijden; kortom, bij de tijding van het aankomende leven worden eigen sterktes en kwetsbaarheden op het vlak van 'bi-culturele identiteit' ineens scherper aangevoeld. We beschouwen dit als een algemene vraag die met het migratieproces verbonden is.

Daarnaast stelt zich een meer specifieke vraag: deze van de impact, op de moeder-kind relatie, van de specificiteit van de migratie uit Mediterrane culturen. Deze migratie verliep stapsgewijs. Vanaf het begin van de jaren zestig deden West-Europese landen massaal beroep op migranten uit Zuid-Europa en Noord-Afrika om bepaalde vacatures in de zware industrie (mijnbouw, staalnijverheid) in te vullen. Deze eerste generatie migranten waren dan ook mannen: de grootvaders van de kinderen die we momenteel in Het Huis der Gezinnen in het kader van ontwikkelingsbegeleiding ontmoeten. Zij kwamen met een perspectief van remigratie: op een tijdspanne van enkele jaren in West-Europa goed geld verdienen en daarna met de financiële en materiële vruchten van de migratie, in het land van herkomst, een beter leven uitbouwen. De remigratie werd vanuit de gunstige economische toestand in de jaren zestig en in het begin van de jaren zeventig telkens uitgesteld: men bleef in West-Europa omdat er gouden zaken te doen waren. Enkel tijdens de zomervakantie keerden deze mannen voor een paar weken terug naar hun familie in het land van herkomst.

Met de economische crisis in 1973 veranderde echter één en ander. Een jaar later, in 1974, werd in heel West-Europa een migratiestop afgekondigd; enkel om reden van gezinshereniging konden migranten nog overkomen. Dat leidde tot een feminisatie van de migratie, toen de echtgenotes van de eerste generatie migranten van deze gelegenheid gebruik maakten om het migratieproject van hun echtgenoot te ondersteunen. Deze steun kon niet meer verschaft worden door de mannelijke verwanten. De economische toestand verslechterde ondertussen ook in het thuisland en dat maakte dat wie in West Europa was, er voorlopig niet meer wegging. Het was immers niet gegaran-

deerd dat wie naar ginds terugkeerde, nog een tweede kans op migratie naar West-Europa zou krijgen.

De vrouwen van deze eerste generatie migranten waren rondom 1975, vooraleer ze naar Europa kwamen, in heel wat gevallen ondertussen moeder geworden in het land van herkomst. Zij hadden bij hun migratie evenmin de intentie om hier lang te blijven en lieten in die optiek hun kinderen meestal bij de grootouders of tantes achter, om ginds opgevoed te worden. Ook een aantal kinderen die vanaf 1975 hier geboren werden, zijn nog naar ginds overgebracht, niet lang na hun geboorte. Dat gebeurde om hier de handen vrij te hebben en nog een korte tijd alles op het werk te kunnen zetten. Bovendien betekende het ginds laten van de kinderen een tegengewicht voor de breuk die zowel door de migranten als de thuisblijvers gevreesd werd: de kinderen tijdens hun eerste levensjaren ginds laten vormde het zichtbare teken dat men overtuigd was dat weldra allen ginds weer samen zouden zijn. Op die manier verzekerde men zich er ook van dat de culturele identiteit gevrijwaard bleef, wat in het gastland niet vanzelfsprekend was. De eerste generatie migranten – zowel de mannen als de vrouwen – leefde in die periode met de idee binnen afzienbare tijd terug te keren en op dat moment opnieuw nauw aan te sluiten bij hun ouders en hun kinderen in het dorp of de stad van herkomst.

Vanaf het begin van de jaren tachtig werd echter duidelijk dat de migratiestop op korte tijd niet zou opgeheven worden. Wie toch remigreerde, stond voor een dilemma: enerzijds kon hij nadien niet meer terug naar West Europa migreren, anderzijds werd hij als remigrant, na meer dan een decennium afwezigheid, ginds zeker niet altijd openhartig ontvangen. Door deze omstandigheden op macro-economisch vlak én binnen de brede gemeenschap van Mediterrane migranten, kreeg de migratie in de loop van de jaren tachtig een definitiever karakter. In reactie hierop stuurden vooral de moeders aan op het overkomen van de kinderen, wat opnieuw mogelijk gemaakt werd in het kader van de gezinshereniging. Deze ginds opgegroeide kinderen, alsook hun broers en zussen die nadien hier geboren werden, worden in de literatuur aangeduid als ‘de tweede generatie’; ze zijn geboren tussen 1970 en 1985. De grote meerderheid van de ouders die we momenteel in Het Huis der Gezinnen ontmoeten, behoort tot deze generatie. Met de aanwezigheid van deze kinderen in het gastland, waar ze opgroeien en schoollopen, wordt de migratie nog definitiever. Officieel spreken eerste generatie migranten – zeker de mannen – op dat moment nog steeds van een terugkeer naar ginds, maar deze remigratieprojecten worden door de groter wordende kinderen steeds meer in vraag gesteld. Uiteindelijk blijven de meeste ouders van de eerste generatie bij hun kinderen in Europa; enkel een aantal vaders keert definitief terug of houdt er, na de op pensioen stelling, een dubbel leefpatroon op na: van april tot november in Europa, tijdens de andere maanden ginds, om de koude Europese winters te vermijden.

Nu hun kinderen opgegroeid zijn tot huwbare volwassenen, blijkt dat de positie van deze jongeren van de tweede generatie in de Turkse en de Marokkaanse migrantengemeenschap niet gemakkelijk ligt. Omdat de migratiestop nooit opgeheven werd, wordt er in deze gemeenschappen nogal wat druk op deze jonge mannen en vrouwen uitgeoefend om iemand van ginds te huwen. Het ‘importeren van bruiden en bruidegoms’ vormt heden ten dage een variant op de praktijk van gezinshereniging: enkel door een huwelijk met iemand uit Turkije of Marokko kunnen jonge mannen of vrou-

wen uit deze landen, die niet tot de Europese Unie behoren, nog op een legale wijze naar West-Europa komen. Gezinshereniging is op die manier een actieve gezinsvorming geworden en laat opnieuw toe om de migratiestop te omzeilen. Sociologisch onderzoek wijst uit dat ongeveer 50 à 60% van de huwelijken in Turkse en Marokkaanse migrantengemeenschappen momenteel op die wijze tot stand komt. De hier opgegroeide jongeren die daarin betrokken zijn, hebben vaak deze sociale druk verinnerlijkt en wensen niet liever dan tijdens de zomervakanties die ginds doorgebracht worden, een 'kandidaat' te leren kennen. Indien het initiatief van de ouders zelf uitgaat en de betrokken zoon of dochter niet akkoord gaat, spreekt men van 'gedwongen' huwelijken.

De huwelijken van de tweede generatie vinden meestal plaats tijdens de zomervakantie ginds. Nadien kan dan de echtgenoot in het kader van gezinshereniging aanvragen om naar Europa te komen. Wat in westers perspectief gezinshereniging inhoudt, is echter op affectief-relationeel vlak, voor de betrokken migranten, een zeer complexe realiteit. In de eerste generatie betekende de jarenlange separatie tussen beide echtgenoten – de vrouwen kwamen gemiddeld ongeveer twaalf jaar na hun echtgenoot naar hier – reeds een bedreiging voor de gezinscohesie. Daarnaast is er het feit dat een meerderheid van de kinderen van de tweede generatie hun eerste levensjaren ginds doorbracht, bij andere zorgfiguren dan de ouders. Deze omstandigheden hebben de gehechtheid tussen ouders en kinderen alsook de gezinscohesie verder op de proef gesteld. Bovendien ontstaan door huwelijken met 'geïmporteerde partners' ouderkoppels met een zeer verschillende socialisatiegeschiedenis, wat de opvoeding van de volgende generatie bijwijlen bemoeilijkt.

Een in West-Europa opgegroeide vrouw uit een Turks of Marokkaans gezin, die huwt met een geïmporteerde bruidegom, moet tijdens de eerste jaren van het huwelijk zowat 'overal haar mannetje staan'. Terwijl de bruidegom zich hier enigszins poogt te integreren, de taal begint te leren, een tijdlang beneden zijn opleidingsniveau aan de slag moet, en, bovendien gaat inwonen bij zijn schoonmoeder,⁵ is de vrouw de grootste kostwinner, de efficiëntste brug tussen gezin en buitenwereld en tegelijk verantwoordelijk voor de opvoeding van de kinderen. Wanneer een hier opgegroeide man uit een migrantengezin een bruid importeert, moet het meisje gaan inwonen bij de schoonmoeder. Dat is weliswaar in overeenstemming met de Mediterrane tradities op dat vlak, maar toch zijn aan deze traditie in de migratie bepaalde risico's verbonden. Terwijl de geïmporteerde bruid zich enigszins poogt aan te passen, voelt ze zich niet zelden op plotse wijze afgesneden van haar eigen verwanten die enkele duizend kilometers verderop leven. Eenzaamheidsgevoelens zijn deze geïmporteerde bruiden niet vreemd. De schoonmoeder is bovendien 'schoonmoeder in de migratie'. Naarmate ze zelf haar weg hier niet meer weet na de reünie met haar echtgenoot, gebeurt het dat ze haar schoondochter als een dienstmeid gaat beschouwen. Het is ook niet gegarandeerd dat een geïmporteerde bruid buitenshuis taallessen of andere opleidingen kan volgen, laat staan, de weg er naartoe vindt. In die moeilijke situatie wordt ze dan niet zelden voor het eerst moeder.⁶

Luyckx (1998) toont aan dat relationele en seksuele problemen tijdens de eerste huwelijksjaren van deze mannen en vrouwen eerder regel dan uitzondering zijn. Bovendien vindt ze dat ontgoocheling en depressieve stemmingsstoornissen vrij fre-

quent voorkomen bij jonge migrantenmoeders. Deze groep is tussen de leeftijd van 20 en 30 jaar niet toevallig proportioneel oververtegenwoordigd op residentiële afdelingen voor gezamenlijke opname van moeders en pasgeborenen in Vlaanderen. Daar maken ze regelmatig tot meer dan 20% van de patiëntenpopulatie uit, met een postpartum pathologie van depressieve en/of psychotische aard. Van deze opgenomen allochtone moeders is ongeveer de helft een geïmporteerde bruid, terwijl 40% ginds of hier geboren is, maar wel ginds gedurende minstens vijf jaar opgevoed werd. Eén op tien van deze opgenomen moeders met postpartum pathologie werd hier geboren en is hier ook opgegroeid. In de levensgeschiedenis van al deze moeders komt het grote gemis aan de eigen moeder aan bod: deze was reeds in West Europa terwijl de kinderen tijdens hun eerste levensjaren, in het land van herkomst, door iemand anders opgevoed werden. Het komt ook voor dat moeders en kinderen wel samen hier waren, maar dat de moeder na haar migratie zelf eerder depressief was en daardoor affectief weinig beschikbaar voor haar kind(eren). Deze kwetsbaarheden blijven meestal goed verborgen in het leven van deze jonge moeders, tot op het moment dat ze zelf hun eerste kind verwachten: de angst hun kind onvoldoende 'voeding' te kunnen geven alsook de diep verborgen onveilige aspecten van gehechtheid tussen moeder en baby komen dan aan de oppervlakte (Jeddi et al. 1985; Harwood et al. 1991; Kareem & Littlewood 1992; Moro 1993; Fonagy 1999; 2001).

Bovendien is de leeftijd waarop de jonge allochtone vrouwen die in Het Huis der Gezinnen komen, significant lager dan van autochtone vrouwen die voor het eerst moeder worden. De gemiddelde leeftijd waarop in België opgegroeide Turkse en Marokkaanse moeders voor het eerst moeder worden, bedraagt 21 jaar en 6 maanden; deze van de geïmporteerde bruiden zelfs maar 19 jaar en 10 maanden. De gemiddelde leeftijd waarop autochtone moeders in België hun eerste kind krijgen, ligt rondom 28 jaar; deze van autochtone moeders in het kansarme Kuregem is 23 jaar en 10 maanden.

De naar westerse normen lagere huwelijksleeftijd is weliswaar eigen aan de culturen van herkomst, maar vormt in de migratie een risicofactor. De sociale steun van de uitgebreide familie is lang niet zo vanzelfsprekend als ginds (de migratie heeft de uitgebreide familie immers verspreid overheen geheel West-Europa). Bovendien hebben deze specifieke patronen van migratie nogal wat kwetsuren en onveiligheid in de gehechtheid bij deze tweede generatie moeders en vaders tot stand gebracht, die in een volgende generatie mogelijk zijn tol eist (Moro & Nathan 1989; Sue et al. 1994).

Migrantenvaders en –moeders in transgenerationeel perspectief

Zowel bij de hier opgegroeide als bij de 'geïmporteerde' jonge moeders heeft de culturele verandering in de migratie voor bepaalde sociaal-emotionele kwetsbaarheden gezorgd. Deze jonge moeders geven aan dat ze bij hun moeders, in de eerste generatie, te weinig identificatiemogelijkheden vinden. Ten aanzien van de dialoog tussen culturen nemen eerste en tweede generatie moeders een andere houding aan. Dat is onder meer het gevolg van het feit dat de eerste generatie moeders hier pas kwam wanneer ze gemiddeld de leeftijd van dertig jaar gepasseerd was, terwijl de tweede generatie hier

reeds vanaf de kindertijd of de geboorte was. De moeders van de tweede generatie geven dan ook aan elders op zoek te gaan naar identificatiefiguren, vooral dan bij leeftijdsgenoten: zussen, nichten, vriendinnen. Maar ook hier ontstaat vaak het gevoel op zichzelf aangewezen te zijn: men heeft wel de indruk voor dezelfde taak te staan, maar toch ook elk voor zich zijn weg te moeten zoeken. Bovendien hebben deze moeders van de tweede generatie de indruk dat ze aan hun kinderen nog wel één en ander willen doorgeven van de culturele achtergrond die ze van hun ouders van thuis uit meekregen, maar dat hun kinderen onvermijdelijk toch weer zeer verschillend zullen zijn dan zichzelf, zodat ze dus niet weten of ze er goed aan doen hun kinderen op die wijze op te voeden. De moeders van de tweede generatie voelen zich op die manier niet zelden alleen staan, zowel inter- als intra-generatieel.

Een herkenningspunt tussen migrantenmoeders van beide generaties ontstaat wanneer de jonge moeders van de tweede generatie beseffen dat ze met dezelfde angst leven als hun ouders: namelijk, de angst dat hun kinderen anders zullen zijn, dat hun kinderen weinig aan hun ouders zullen hebben in hun zoektocht naar een identificatiefiguur. Dit uit zich onder meer in grote onzekerheid en onbeslistheid wanneer de jonge ouders beslissingen moeten nemen rondom schoolkeuze, taalkeuze, structureren en loslaten van hun kinderen, etc. In gesprekken in aanwezigheid van de grootouders, tijdens sessies in de drie generatie groep, herkennen de jonge ouders dan vroeg of laat dat deze angsten in de vorige generatie, bij hun ouders, evenzeer leefden. Het bespreken van deze transgeneratiele overdracht van bekommernissen over de opvoeding en de ontwikkeling van kinderen en van de impact die deze angsten en bekommernissen kunnen hebben op ouders en kinderen, maakt voor de betrokkenen de groepsbijeenkomsten tot iets belangrijks.

De vaders van de eerste generatie waren erg gericht op een terugkeer en hadden in dat opzicht ook niet de bedoeling hun kinderen of hun echtgenote een weg naar de bredere westerse samenleving te tonen. Van zodra ze dat beseften, lukte het echter niet zo goed om het roer om te slaan. De vaders van de tweede generatie vertonen niet zelden een even grote onzekerheid, ofwel doordat ze vinden dat ze het in West-Europa niet waar maakten, ofwel doordat ze als geïmporteerde bruidegom pas van ginds komen en hier nog een hele tijd bezig zijn met zelf een weg te zoeken in een andere culturele leefwereld. De onzekerheden van migrantenvaders komen in de groepen vaak aan bod in allerlei opvoedingsvragen. Vooral in hun houding ten aanzien van de school, de keuze van de taal van onderwijs, het vertegenwoordigen van de autoriteit binnen het gezin en het structurerend optreden ten aanzien van hun kinderen, komen de onzekerheden van jonge migrantenvaders scherp tot uiting. Geconfronteerd met vragen of problemen tijdens de opvoeding, neigen al te veel jonge migrantenvaders zich terug te trekken of niet te willen/kunnen reageren. In de antropologische literatuur wordt in dat verband gesproken over de afwezige migrant-vader. In de ouder-kind groepen en in de drie-generatiegroepen wordt bijwijken extra aandacht besteed aan het innemen en versterken van de vaderpositie in het gezin.

Culturele scripts omtrent ontstaan en herstel van opvoedings- en ontwikkelingsproblemen

Op momenten van ziekte, onzekerheid en twijfel, maar evengoed op scharmiermomenten in de gezinscyclus (huwelijksarrangement, zwangerschap, geboorte), bij grote feesten (bijvoorbeeld, doop) of overgangs- en inwijdingsrituelen (bijvoorbeeld, besnijdenis) alsook ter gelegenheid van jaarlijkse religieuze feesten (bijvoorbeeld, het offeren het suikerfeest in de islamitische gemeenschap) of gewoon op crisismomenten, wordt in migrantengezinnen nogal wat aan co-consultatie gedaan: gelijktijdige consultaties bij westerse hulpverleners en bij genezers uit hun culturele traditie, bijvoorbeeld de *hoça* bij de Turken, de *fqih* bij de Marokkanen, de *marabout* bij Afrikanen. Deze co-consultaties worden in de antropologische literatuur als medisch pluralisme (Van Wolputte et al. 2002) of therapeutische hybridisatie (Littlewood & Dein 2002) omschreven. Het betreft een in de literatuur weinig beschreven fenomeen, waarover exacte cijfers ontbreken. Benoist (1996: 505) schrijft hierover:

L'individu qui van de soin en soin ne pratique pas seulement une quête thérapeutique: il est un pèlerin culturel, qui apprend en chemin des codes nouveaux. (...) Il s'approprie les fragments des mondes autres qui sont les matériaux d'un monde nouveau qu'il édifie par sa recherche tâtonnante du mieux-être.

De betrokken ouders spreken niet zo vaak over deze gelijktijdige consultaties in twee therapeutische systemen. De moeders zijn door de band meer geneigd dan de vaders om in deze dubbele praktijk te investeren, maar ook onder moeders zijn er grote verschillen. Ze zeggen soms expliciet: 'Ik doe nu zoals mijn moeder deed; ik weet niet of het goed is zoals zij dat deden, maar ik weet ook niet of het goed is als ik het anders zou doen'. Laten we stellen dat, zelfs indien een moeder van Turkse of Marokkaanse afkomst er niet echt in gelooft, ze niet zou willen dat ze voor haar kind niet alle middelen ter bescherming of genezing heeft gezocht.

De betekenis van deze co-consultatie verschilt natuurlijk van ouder tot ouder, maar niet zelden ziet men dat een rode draad in het verhaal omtrent deze consultaties verband houdt met angsten rondom het kwetsbare van een zwangerschap en een bevalling; angst ook om wat er 'post partum' kan gebeuren: angst voor eigen zwakte en voor ziekte van het pasgeboren leven, angst dat moeder en/of kind door onzichtbare krachten overweldigd worden, beïnvloed worden, vervloekt worden.

Verskillende ziekteverklaringen worden op zulke momenten van kwetsbaarheid aangedragen, zoals de *djinna*, of deze van het boze oog ('*ain*). Daartegenover staan rituele reinigingspraktijken of genezingsriten. Ofwel worden *türbes* bezocht (schrijven waar om de beschermende aanwezigheid van bepaalde voorouders gebeden wordt). De consultaties bij *hodja's*, *fqih's* of *marabouts* en de bezoeken aan de *türbe* vinden ginds plaats, tijdens de zomervakantie, maar de genezers worden ook doorheen het jaar, in westerse grootsteden, opgezocht. De betrokken ouders kijken meestal erg op naar het westerse medische systeem. Ze geven echter ook aan dat dit gewoonweg niet alle existentiële onzekerheid kan wegnemen en dat er ziektes of bedreigende situaties zijn waarvoor hun cultuur een bijkomend antwoord verschaft.

Dit confronteert ons in de preventieve ontwikkelingsbegeleiding met cultuurspecifieke verklaringen over het ontstaan en de evolutie van ziekte, alsook over genezing en hulpverleners. In Mediterrane culturen geloven moeders bijvoorbeeld sterk in het boze oog, dat vaak geassocieerd wordt met vijandige, achterdochtige, jaloerse of nijldige anderen die hen een gezonde baby niet gunnen. De verdachte is ofwel een volledig onbekende ofwel een verwante van iemand waarmee de betrokken moeder in onmin leeft; deze zou dan met een boze blik het onheil of de ziekte over het kind hebben afgeroepen. Deze verklaring bindt de angst van deze moeders voor het onbestemde, die sterk aanwezig is op momenten dat een kind onverwacht lang en ernstig ziek is. De ziekteverklaring biedt tevens een uitweg, omdat ze ook steeds in een antwoord voorziet: de moeders gaan passages uit de Koran voorlezen, tekstfragmenten reciteren, bepaalde voorschriften uitvoeren en beschermende objecten bij het kind en bij zichzelf aanbrengen (kettinkjes rondom armen en hals van het kind, specifieke kleurpatronen met *henna* bij de moeder). De taak van de grootmoeder situeert zich op deze momenten in een ruimere sociale context: zij zal zoeken hoe aan de sociale achtergrond van het probleem (bijvoorbeeld, een niet afgeloste schuld, een afgewezen huwelijksaanzoek, etc.) kan verholpen worden of verzoening bewerkstelligd kan worden. Waar de moeder zich meer op haar nakomelingen richt, zal de grootmoeder dus herstel willen bewerkstelligen binnen de uitgebreide familie, het ruimere sociale netwerk van de migrantengemeenschap of zelfs de groep van herkomst die in het land van herkomst achterbleef. Deze geloofsovertuigingen en rituele praktijken en voorschriften zijn steeds in belangrijke mate religieus getint. Het gaat om praktijken die echter ook reeds voor de islamisering en de kerstening in de volksgeneeskunde van het Middellandse Zeegebied terug te vinden zijn.

De ontmoetingsruimte als potentiële ruimte voor interculturele verwevenheid

We hebben eerder in deze bijdrage beschreven hoe de driedeling van het lokaal waar de groepssessies doorgaan, gebaseerd is op Winnicotts theorie over de intermediaire ruimte: een ruimte voor het zelf (kind of ouder), een ruimte voor de ander (ouder of kind) en een ruimte voor ontmoeting tussen zelf en ander (ouder en kind). Deze ruimte voor ontmoeting wordt expliciet aanwezig gesteld in het middengebied van de *floor-time*, tussen de speelhoeken van de kinderen en de zithoeken van de ouders.

Op gelijkaardige wijze worden in Het Huis der Gezinnen de eigen cultuur, de andere cultuur en de interculturele ontmoeting belichaamd. De invloed die deze drie aspecten van de culturele identiteit van de participanten op opvoeding en ontwikkeling uitoefenen, wordt bij herhaling expliciet aan bod gebracht. Op momenten van onzekerheid en van ambivalent schommelen tussen verschillende culturele invloeden, wordt ervoor gezorgd dat 'het interculturele' of de culturele ontmoeting voor de betrokken ouders en kinderen niet verwarrend of verlamdend werkt, of, dat deze ouders en kinderen niet *tussen* twee stoelen (culturen) vallen. Er wordt, met andere woorden, in deze cultuur sensitieve ontwikkelingsbegeleiding in Het Huis der Gezinnen naar gestreefd

dat een potentiële ruimte gevrijwaard blijft, waarbinnen de participanten aspecten van verschillende culturele systemen kunnen verkennen en vervolgens verweven tot een dragend en zingend systeem van betekenissen en praktijken, terwijl ook de conflict-domeinen of de onverzoenbaarheid in de interculturele ontmoeting aan bod kan komen. Dat laatste blijkt bijvoorbeeld vooral wanneer deze jonge ouders de indruk hebben dat ze hun eigen ouders verraden of dat ze zich laten verleiden tot aanpassing aan de dominante blanke cultuur. Tussendoor ontstaan echter eilanden van creatieve interculturaliteit, paradoxaal genoeg vooral wanneer deze ouders zich door de begeleiders geholpen voelen bij de erkenning van de steun die hun eigen culturele achtergrond blijft betekenen op deze momenten van verandering en van interculturele dialoog. Zodra de verworteling in de eigen cultuur verzekerd is, kunnen ze met geruster hart de dialoog met andere culturen in hun omgeving aan. Velen van hen zullen bij elke stap die ze in de ontmoeting met het cultuurverschil zetten, weer willen herbronnen in de eigen culturele traditie. De begeleiders in het Huis der Gezinnen hechten het grootste belang aan deze flux van culturele invloeden die tegelijk in de betrokken ouders werkzaam zijn: het eigene, het andere, het creatieve en het conflictueuze in de ontmoeting tussen het eigene en het andere.

Voor de ouders uit Turkse en Marokkaanse migrantengezinnen, veelal van islamitisch geloofsovertuiging, zal zich deze herbronning vooral tonen onder de vorm van een krachtige affirmatie van de eigen religiositeit. Zoals in de godsdienstpsychologie wordt aangetoond, is de affirmatie van de islamitische identiteit in moslimgezinnen een fundament dat voor continuïteit zorgt temidden van verandering. De islamitische identiteit vormt een ankerpunt van continuïteit, dat in de opvoeding van de kinderen en tijdens scharniermomenten in de gezinscyclus ten eerste bewaakt wordt.

Het vinden van een evenwicht tussen continuïteit (vanuit de meegebrachte cultureel/religieuze achtergrond) en verandering (vanuit een nieuw ontmoete cultuur), spreekt deze ouders aan. Vooral tijdens de periode van aankomend nieuw leven in de schoot, of, na de geboorte, met het kind thuis, aan de borst, bij de haard of aan tafel, is de invloed van de door de grootouders overgeleverde cultuur bijzonder sterk. Moeders spreken hun baby aan in het Turks of Marokkaans, verzorgen de baby zoals hun ouders hen leerden, bereiden maaltijden voor die enkel in die periode van moederschapsconstellatie op die welbepaalde traditionele wijze opgediend worden, gebruiken naast de door de dokter voorgeschreven middeltjes ook allerlei zaken die van grootmoeder op moeder doorgegeven worden. Deze traditionele moederschapspraktijken worden door de begeleiders in het Huis der Gezinnen ten eerste ondersteund: zij vormen een dragende matrix waarbinnen mijmeringen mogelijk worden over de toekomstige culturele identiteit van hun kinderen en van henzelf, eens de kinderen naar school zullen gaan. Vooral in het tweede levensjaar, wanneer de borstvoeding afgebouwd wordt, komen vaker gedachten voor over culturele veranderingsprocessen. Deze gedachten worden nog explicieter wanneer tijdens het derde levensjaar de Eerste Stappen van het kind buitenshuis, naar de school of een tijdelijke opvang, in Het Huis der Gezinnen voorbereid worden. Niet zelden zien we in deze fase bij de ouders de wens ontstaan om hun kinderen ook een andere taal – Nederlands of Frans – te leren, die ze nodig zullen hebben bij de komende ontwikkelingsstappen. Deze keuze roept ambivalentie op: de ouders weten

dat het de ontplooiingskansen van hun kinderen bevordert, maar zijn tevens bang dat de kinderen net daardoor hun Turkse of Marokkaanse identiteit zouden verliezen. Ook op die momenten wordt met de ouders gezocht op welke wijze, in de schoot van het gezin, 'eigen cultuur of taal' aanwezig gesteld kan blijven. Eens dit voldoende verzekerd is, zien we dat menige ouder haar kind meer ruimte kan laten om een andere taal te leren, en, dat ze niet zelden mee op zoek gaat naar taalcursussen voor zichzelf.

Besluit

Eén reden voor de eerdere moeilijke dialoog tussen antropologie en psychologie is dat psychologische hulpverleners lange tijd de indruk hebben gehad dat de antropoloog telkens één cultuur in detail beschreef. Psychologen vinden dat steevast interessante etnografische werken, maar tegelijk ontmoedigt het hen omdat ze denken dat ze toch nooit voldoende diepgaande kennis over die ene cultuur kunnen integreren en dat, indien ze dat toch zouden kunnen, heel wat van hun cliënten toch weer tot een andere culturen behoren. Ze zien, met andere woorden, niet hoe ze zelf voldoende diepgang én veralgemening kunnen putten uit antropologische kennis. We hebben in dit artikel – vanuit onze eigen dubbele wetenschappelijke identiteit als cultureel antropoloog en klinisch psycholoog – een tussenpositie ingenomen die vooral voor de psychologische hulpverleners de herkenbaarheid vergroot. Specifieke kennis over Turkse en Marokkaanse culturen werd geïntegreerd met algemene cultuurtheoretische kennis omtrent de psychische functie die culturele betekenisystemen vervullen op vlak van psychisch welzijn. Terwijl de kennis over, bijvoorbeeld, het boze oog in eerste instantie wat verder van de psycholoog zal afstaan, zal hij zich ongetwijfeld spontaner herkennen in het werk over de psychodynamiek van de migratie, de verwerking van het verlies aan culturele vanzelfsprekendheid alsook de intergenerationele transmissie van depressieve elementen en de invloed hiervan op de affectief relationele moeder-kind band waarbinnen het kind tot ontwikkeling komt.

Bovendien hebben we het cultuur sensitief maken van preventieve ontwikkelingsbegeleiding op verschillende manieren concreet gemaakt: op het vlak van materiële cultuur (de aankleding van de ruimte: het interieur, het speelgoed, de kinderboeken, de zitbanken, etc.) en op vlak van de psychologische betekenisgeving (de cultureel beïnvloede betekenis van bijeenkomsten van moeders in groep, de belichaming van de ontmoetingsruimte als potentiële interculturele ruimte voor ontmoeting met 'het andere' en herbronning in 'het eigene', de aandacht voor de kwetsbaarheid van ouders en kinderen in deze mediterrane migratie en het zoeken naar betekenis van cultuureigen ziekteverklaringen en genezingsrituelen).

De meer specifieke elementen in deze bijdrage – de aspecten die strikt verbonden zijn met de Turkse en Marokkaanse cultuur – zullen bij ontwikkelingsbegeleiding van ouders en kinderen uit andere culturen aangepast moeten worden aan de culturele achtergrond van de betrokkenen. Anderzijds zijn heel wat meer algemene, cultuurpsychologische aspecten die hier beschreven werden, wel goed bruikbaar in andere multi-etnische wijken in deze wereld: de psychologische effecten van migratie, het verlangen

naar culturele continuïteit temidden van culturele verandering, de inrichting van de ontmoetingsruimte als potentiële ruimte om culturen te verweven tot dragende en zin-gevende betekenisssystemen, het intergenerationeel doorgeven van depressieve ele-menten en hun invloed op gehechtheid en kinderontwikkeling (zie ook: Spicer 2000).

Het kader waarbinnen deze algemeen bruikbare cultuurpsychologische aspecten aangewend dienen te worden, is ook in belangrijke mate bepaald door situationele fa-ctoren. Terwijl we in Kuregem mediterrane economische migranten ontmoeten, die onzeker zijn met betrekking tot de toekomstige culturele identiteit van hun kinderen, zijn politieke asielzoekers onzeker omtrent hun toekomst zonder meer. Terwijl bij de kinderen van economische migranten, die nu zelf ouders geworden zijn, het toekomst-perspectief in de westerse wereld ligt, zijn de asielzoekers niet eens zeker waar ze bin-nen een jaar zullen vertoeven. Door de vergaande globalisering en de steeds toene-mende vlucht van ouders met hun kinderen naar West-Europa en Noord-Amerika, zal de invloed van perspectiefloosheid, of, het gemis aan toekomstperspectief steeds meer op het programma van deze preventieve projecten van ontwikkelingsbegeleiding die-nen te staan.

In Kuregem loopt het preventieproject in Het Huis der Gezinnen nu reeds gedu-rende zes jaar. Aan de effecten van dit programma dient een aparte bijdrage gewijd te worden. We meten in Kuregem drie aspecten: ouderlijk gedrag, affectieve communi-catie tussen ouders en kind, alsook, kinderontwikkeling. Om uit te maken wat de door-gedreven culturele sensitiviteit van dit programma bijdraagt tot deze effecten, dienen specifieke kwalitatieve en kwantitatieve methoden aangewend te worden, die buiten het bestek van deze bijdrage vallen. Tot slot van deze bijdrage geven we wel twee observaties weer, die pleiten voor het effect van deze cultuur sensitieve benadering.

- Uit recent onderzoek blijkt dat, in Vlaanderen, migrantengezinnen in reguliere diensten geestelijke gezondheidszorg gemiddeld tweemaal op consultatie komen, na de aanmelding. De meeste hulpverleners beschouwen de problemen op het mo-ment dat de behandeling afbreekt, niet als opgelost. Bovendien gaat het in deze diensten slechts in ongeveer 1 op 300 aangemelde casussen om Turkse of Marok-kaanse gezinnen, wat een procentuele ondervertegenwoordiging inhoudt, aange-zien in Vlaanderen ongeveer 5% van de bevolking van die origine is. De cijfers over de participatie van deze migrantengroepen in Het Huis der gezinnen geven aan dat we tegenover de bovenbeschreven problemen een significante winst boeken. Op zes jaar tijd werden ongeveer 300 gezinnen betrokken bij de groepen in de drie deelprojecten van Het Huis der Gezinnen; in 2002 alleen al gaat het om 74 gezinnen (op 145 bevallingen in deze wijk vorig jaar). Ongeveer de helft van hen volgde 80% van de wekelijkse zittingen vanaf het ogenblik dat ze in het project stapten, nog eens 30% volgt minstens één zitting op twee; slechts 20% is een eerder sporadische participant. Met deze groepsgerichte, preventieve aanpak worden in ieder geval veel meer migrantengezinnen bereikt dan met geïndividualiseerde interculturele psychotherapeutische zorg
- In een evaluatie-onderzoek werd aan de participerende ouders gevraagd wat hen het meest aantrok in de werking van Het Huis der Gezinnen. Daarop werden stee-vast twee aspecten naar voor geschoven: de continuïteit in de beschikbaarheid van

de hulpverleners ('elke week weten we dat die dag, van dat tot dat uur, de ontmoetingsruimte voor ons is') en het gegeven dat de begeleiders erg geïnteresseerd zijn in de invloed van migratie op familierelaties en ouderschap, waardoor ze zich vrijer voelen om die kwetsbare dimensies in hun leven te bespreken.

Hiermee zijn we aan het slot gekomen van onze onderneming: we wensten een invulling van het door Emde & Spicer gezochte cultuurpsychologische kader voor preventieve ontwikkelingsbegeleiding. De culturele aspecten van projecten van preventieve ontwikkelingsbegeleiding situeren zich in de intermediaire ruimte tussen moeder en kind, waar cultuur onlosmakelijk verbonden is met concrete zorg en met gedragingen van het kind. Tegelijk vormt het culturele een overkoepelend kader dat op een bijkomende manier betekenis geeft aan de vele varianten in de affectieve interacties tussen migrantenmoeders en hun kinderen. We drukken onze hoop uit dat we met deze bijdrage de aandacht gericht hebben op veralgemeenbare kennis over de functie van die cultuur vervult in transgeneratieve processen, in ouderschap en in kinderontwikkeling en dat dit, in een verdere stap, hulpverleners uitnodigt om hun kennis over meer specifieke culturen stapsgewijs te vergroten.

Noten

Patrick Meurs is doctor in de psychologie, master in de theologie, de seksuologie en de culturele antropologie, baccalaureus in de filosofie. Specialisatieopleiding in de kinderspsychotherapie. Docent aan de Katholieke Universiteit Leuven, meer bepaald aan het Instituut voor Familiale en Seksuologische Wetenschappen, vakdomein 'Psychologie van de seksualiteit'. Onderzoeker aan het Centrum voor Kinderpsychotherapie en Ontwikkelingsgerichte Interventies (KU Leuven). Counsellor in Het Huis der Gezinnen (Brussel). Correspondentieadres: Centrum voor Kinderpsychotherapie, Tiensestraat 102, B-3000 Leuven (België), en, Huis der Gezinnen, Dujardinstraat 8, B-1070 Brussel (België). Tel.: 00-32-16-326042. E-mail: patrick.meurs@psy.kuleuven.ac.be.

Robert Emde is doctor in de biomedische wetenschappen, psychiater en doctor in de psychologie, met specialisatie in de ontwikkelingspsychologie en de ontwikkelingspsychopathologie. Hoogleraar aan de University of Colorado, Denver, USA. Onderzoeker aan het University of Colorado Health Sciences Center. Voorzitter van de wetenschappelijke afdeling van de WAIMH (World Association of Infant Mental Health) en ere-voorzitter van de National Academy of Sciences in de Verenigde Staten. Woord van dank aan Diana Gibson, Badra Djait, Louis Ferrant, Gül Jullian en Mimount El Yahyaoui, Renaat Devisch en Gaston Cluckers.

- 1 Internationaal bekende ontwikkelingsgerichte preventieprogramma's, zijn onder meer het *Early Head Start Project* (Emde), en de *Transition Childhood Programs, Mother and Child Education Programs* (Kagitcibasi).
- 2 Begin maart 2003 werd dit geweld nog duidelijk door de ontploffing van een gasfles die aan een auto bevestigd was. Het ging om een terreurdaad van een Marokkaanse jongerenbende tegen Turkse bewoners, net op het ogenblik dat Turkije Amerikaanse soldaten toeliet in zijn luchtruim, in de strijd tegen het terrorisme, meer bepaald tegen de toenmalige Iraakse president Saddam Hoessein. Deze 'aanslag' zorgde voor heel wat paniek in de wijk 'Kuregem'

omdat hij gepleegd werd in de buurt van de grootste school, net op het ogenblik dat ouders er hun kinderen kwamen afhalen.

- 3 Hoewel de stijl waarmee een imam spreekt erg verschilt van deze van een doorsnee therapeut of ontwikkelingsbegeleider, zijn deze leiders toch zeer gevoelig voor elk initiatief dat hun jongeren uit de problemen kan houden.
- 4 We beseffen dat de begrippen 'ras' en 'raciaal' bepaalde connotaties hebben die in deze context onbedoeld zijn. We gebruiken het begrip 'raciaal' hier bij wijze van karikatuur: tussen het aangeboden speelgoed zijn deze 'raciale' karikaturen terug te vinden, net om de kinderen ertoe aan te zetten hieromtrent te spelen en te spreken en ook bij de ouders hieromtrent een aantal verhalen, ervaringen, eventuele vooroordelen te ontlokken.
- 5 Het inwonen bij de schoonmoeder wordt in de Turkse cultuur 'leven als *gelin*' genoemd. Traditioneel is het de bruid die gaat inwonen bij haar schoonmoeder. Dat in de migratie bruidgommen inwonen bij hun schoonmoeder is bijgevolg een inversie van het gangbare culturele script, waardoor de jonge echtgenoot in een afhankelijke positie komt die soms voor conflicten zorgt met zijn symbolische positie als gezinshoofd.
- 6 Van de Turkse en Marokkaanse moeders die het programma in Het Huis der Gezinnen volgen, is respectievelijk 40% en 30% hier opgegroeid en gehuwd met een geïmporteerde bruidgom, terwijl 20% en 10% als geïmporteerde bruid van ginds komt. 30% huwde een hier opgegroeide Turkse jongen, 50% een hier opgegroeide Marokkaanse man. In beide groepen stijgt het aantal tweede generatie migranten dat een autochtoon huwt of iemand uit een andere migrantengemeenschap niet boven de 10% uit.

Literatuur

- Akin, B.
2002 Migratie en mixcultuur. *Ouderschap & Ouderbegeleiding* 4 (1): 51-60.
- Benoist, J.
1996 *Soigner au pluriel. Essais sur le pluralisme médical*. Parijs: Karthala.
- Berry, J.W., Y.H. Poortinga & M.H. Segall
2002 *Cross-cultural psychology: Research and applications*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bion, W.
1962 A theory of thinking. *International Journal of Psycho-Analysis* 43 (3): 306-10.
- Brooks-Gunn, J.
2003 Do you believe in magic? What can we expect from early childhood interventions? *Social Policy Report* 17 (1): 3-10.
- Devisch, R. & A. Gailly
1985 Dertlesmek. A therapeutic self help group among Turkish woman. *Psichiatria e Psicoterapia Analitica* 4 (2): 133-51.
- Dolto, F.
1985 *La cause des enfants*. Parijs: Robert Laffont.
- Emde, R.N., J. Korfmacher & L.F. Kubicek
1999 Toward a theory of early relationship-based intervention. In: J.D. Osofsky & H.E. Fitzgerald (eds), *Waimh handbook of infant mental health. Vol. II: Early intervention, evaluation, and assessment*. New York: John Wiley & Sons, pp. 3-32.

- Emde, R.N. & J.L. Robinson
 2000 Guiding principles for a theory of early intervention : A developmental-psychoanalytic perspective. *In*: J.P. Shonkoff & S.J. Meisels (eds), *Handbook of early childhood intervention*. New York: Cambridge University Press, pp. 76-99.
- Emde, R.N. & P. Spicer
 2000 Experience in the midst of variation. New horizons for development and psychopathology. *Development and Psychopathology* 12 (5): 313-31.
- Fonagy, P.
 1999 *Transgenerational consistencies of attachment: A new theory*. <http://psychematters.com/papers/fonagy3.htm>
- Fonagy, P.
 2001 *Attachment theory and psychoanalysis*. New York: Other Press.
- Fraiberg, S., V. Shapiro & E. Cherniss
 1980 *Clinical studies in infant mental health: The first year of life*. New York: Basic Books.
- Garza-Guerrero, C.
 1974 Culture shock: Its mourning and the vicissitudes of cultural identity. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 22 (6): 408-29.
- Greenspan, S. & G.H. Pollock (eds)
 1989 *The course of life. Vol. 1: Infancy*. Madison: International Universities Press.
- Grinberg, L. & R. Grinberg
 1989 *Psychoanalytic perspectives on migration and exile*. New Haven: Yale University Press.
- Harkness, S. & C.M. Super
 1996 *Parents' cultural belief systems. Their origins, expressions and consequences*. New York: Guilford Press.
- Harwood, R., J. Miller & N.L. Irizarry
 1991 *Culture and attachment: Perceptions of the child in context*. New York: Guilford Press.
- Jeddi, E., K. Harzallah & I. Rabhi
 1985 Processus originaire et identité. *In*: E. Jeddi (ed.), *Psyché, famille, culture. Recherches en psychiatrie sociale*. Parijs: L'Harmattan, pp. 279-323.
- Kagitcibasi, C.
 1996 *Family and human development across cultures: a view from the other side*. Mahwah NJ: Erlbaum.
- Kareem, J. & R. Littlewood
 1992 *Intercultural therapy. Themes, interpretations and practices*. Oxford: Blackwell.
- LaFramboise, D.
 1993 Psychological impact of biculturalism: Evidence and theory. *Psychological Bulletin* 114 (7): 395-412.
- Lebovici, S. & F. Weil-Halpern
 1991 *Psychopathologie du bébé*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Littlewood, R.
 1997 Agency and its vicissitudes: The pathologies of the future. *Transcultural Psychiatry* 34 (1): 78-90.
- Littlewood, R. & S. Dein
 2002 *Cultural psychiatry and medical anthropology: An introduction and reader*. London: Athlone.

- Luyckx, K.
 1998 *Het liefst een gewoon huwelijk! Creativiteit en conflict in partnerkeuze en seksualiteit bij jonge Turkse migrantenvrouwen*. Leuven / Amersfoort: Acco.
- McDonough, S.C.
 1995 Promoting positive early parent-infant relationships through interaction guidance. *Child and Adolescent Clinics of North America* 4 (8): 661-72.
- McDonough, S.C.
 2000 Interaction guidance: An approach for difficult-to-engage families. In: C.H. Zeanah, Jr. (ed.), *Handbook of infant mental health*. New York-London: The Guilford Press, pp. 485-93.
- Meurs, P. et al.
 2002 Preventieve ontwikkelingsbegeleiding. *Signaal* 11 (1): 28-35.
- Modood, T.
 2001 *Changing ethnic identities in children of today's multicultural world*. London: Policy Studies Institute.
- Moro, M.-R.
 1993 La vulnérabilité psychologique spécifique de l'enfant de migrants et les modalités de prise en charge ethnopsychiatriques. In: M. Rey-Von Allmer (ed.), *Psychologie clinique et interrogations culturelles*. Parijs: L'Harmattan, pp. 65-80.
- Moro, M.-R. & T. Nathan
 1989 Le bébé migrateur. Spécificité et psychopathologie des interactions précoces en situation migratoire. In: S. Lebovici & F. Weil-Halpern (eds), *Psychopathologie du bébé*. Parijs: Presses Universitaires de France, pp. 683-722.
- Segall, M.H. et al.
 1999 *Human behaviour in global perspective: An introduction to cross-cultural psychology*. Boston: Allyn & Bacon.
- Spicer, P.
 2002 Méthodes ethnographiques, psychanalyse et interventions précoces. *Devenir* 14 (6): 389-411.
- Stern, D.
 1995 *The Motherhood Constellation. A unified view of parent-infant psychotherapies*. New York: Basic Books.
- Sue, S., N. Zane & K. Young
 1994 Research on therapeutic interventions with culturally diverse populations. In: A.E. Bergin & S.L. Garfield (eds), *Handbook of psychotherapy and behavior change*. New York: John Wiley & Sons, pp. 783-817.
- Van Wolputte, S. et al.
 2002 *Medical pluralism and lay therapy management in Kinshasa*. Uppsala: Ulrica.
- Vermeulen, H. & C. Govers
 1994 *The anthropology of ethnicity. Beyond ethnic groups and boundaries*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Werbner, P. & T. Modood
 1997 *Debating cultural hybridity: Multi-cultural identities and the politics of anti-racism*. London: Zed.